ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ Ե—Է ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ Եկեղեցու թեմական բաժանումը վաղ շրջանում գրեթե համապատասխանում էր Հայաստանի քաղաքական սահմաններին: Սակայն թեմական բաժանման ամբողջական պատկերը ներկայացնելուն խանգարում է այն հանգամանքը, որ Մեծ Հայքն իր պատմության տարբեր շրջաններում չի եղել քաղաքական մեկ միավոր: Երկրի քաղաքական վիճակի փոփոխության հետ փոխվում էր նաև Եկեղեցու վարչա-տարածքային կառուցվածքը: Հայկական շատ եռկրամասեր տարբեր ժամանակաշրջաններում դուրս են մնացել Հայաստանի քաղաքական սահմաններից կամ ավելի սերտորեն կապված են եղել քաղաքական այլ միավորումների հետ և, հետևաբար, դուրս են մնացել նաև Հայ Եկեղեցու վարչա-իրավական սահմաններից: Խոսքս Ծավդեքի, Ծոփքի, Անձիտի, Կորդուքի, Դասնի, Հայաստանի կայսերական մասի գավառների և երկրամասերի, ինչպես նաև Փոքր Հայքի մասին է: Ուստի, խոսելով Հայ Եկեղեցու թեմական բաժանման մասին, պետք է այն քննել որոշակի ժամանակաշրջանում:

Ե—Է դարերում եկեղեցական թեմերի վիճակը պարզելու համար կարևոր տվյալներ են պարունակում եկեղեցական ժողովների արձանագրությունները: Ղազար Փարպեցին մեջ է բերում Հովսեփ Կաթողիկոսի ժամանակ, 450 թ., Արտաշատի եկեղեցական ժողովին մասնակցած եպիսկոպոսությունների ցուցակը[1]: Նույնը հանդիպում ենք և Եղիշեի մոտ[2]:

Այդ եպիսկոպոսներն են.

1. Յովսէփ Կաթողիկոս, Եղիշեի մոտ՝ եպ. Արարատոյ
2. Անանիա Սիւնեաց եպ.
3. Մուշէ Արծրունեաց եպ.

---

[1] **Ղազար Փարպեցի,** Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 100—101:
[2] **Եղիշե,** Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 27—28:

4. Սահակ Տարօնոյ եպ.
5. Սահակ Ռշտունեաց եպ.
6. Մելիտէ Մանձկերտոյ (Մանազկերտ) եպ.
7. Եզնիկ Բագրեւանդեայ եպ.
8. Սուրմակ Բզնունեաց եպ.
9. Թաթիկ Բասենոյ եպ.
10. Երեմիա Մարդաստանի եպ.
11. Գադ Վանանդայ եպ.
12. Բասիլ Մոկաց եպ.
13. Եղբայր Անձեւացաց եպ.
14. Տաճատ Տայոց եպ.
15. Քասուն Տարբերանոյ եպ.
16. Զաւէն Մանանաղտոյ, Եղիշեի մոտ՝ Եղազ Մարտաղտոյ եպ.
17. Եղիշէ Ամատունեաց եպ.
18. Երեմիա Սպահունեաց եպ.

Ադոնցը, ելնելով միայն Փարպեցու և Եղիշեի այս տվյալներից, գրում է, որ 450 թ. գոյություն ունեին հենց այս տասնութ եպիսկոպոսություններ[3]: Սակայն առաջ է գալիս մի հարց. գուցե՞ ոչ բոլոր թեմերն են մասնակցել 450 թ. ժողովին: Այսպես, Փարպեցին նշում է այդ ժողովին մասնակցած ևս երեք երեցի անուն՝ առանց գրելու, թե որ եպիսկոպոսությունից են նրանք: Շատ հավանական է, որ այդ երեցները 450 թ. եկեղեցական ժողովին չմասնակցած թեմերի ներկայացուցիչներ են: Եթե անգամ ընդունենք, որ միայն այս երեքը չեն մասնակցել, թեև այդ թիվը պետք է անհամեմատ ավելի մեծ լինի, ապա Փարպեցու ցուցակը դառնում է թերի: Այս բացը որոշ չափով լրացնում է «Գիրք թղթոցը», որտեղ նշված են Բաբգեն Կաթողիկոսի ժամանակ Դվինի 506 թ. առաջին և Դվինի երկրորդ՝ Ներսես Կաթողիկոսի ժամանակ, 554 թ., տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովներին մասնակցություն ունեցած եպիսկոպոսությունները.

506 թ. եկեղեցական ժողով[4]	554 թ. եկեղեցական ժողով[5]
1. Բաբգէն Հայոց եպիսկոպոսապետ եպ. Այրարատոյ	1. Ներսէս Հայոց Կաթողիկոս
2. Մերշապուհ Մամիկոնէից	2. Մերշապուհ Տարաւնու և Մամիկոնէից եպ.
3. Ներսէս Մարդապետական	3. Գրիգոր Սեպհական գնդին եպ.
4. Տեառնտուր Հարքոյ	4. Պարգեւ Հարքայ եպ.
5. Սամուէլ Բզնունեաց	5. Տիրակ Բագրեւանդայ եպ.
6. Քուկաս և Սամուէլ Բասենոյ	6. Գրիգոր Բասենոյ եպ.
7. Թաթուլ Արշարունեաց	7. Ներսէս Մարդաղոյ եպ.
8. Աղան Խորխոռունեաց	8. Վաղուր Արշամունեայ եպ.
9. Ատաատ Տայոց	9. Պետրոս Սիւնեաց եպ.

---

[3] **Նիկողայոս Ադոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 368:

[4] Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 41—42:

[5] Նույն տեղում, էջ 73:

10. Տաճատ Արշամունեաց
11. Դանիէլ Ռշտունեաց
12. Յափրիկ Մոկաց
13. Խաբիբ Արծրունեաց
14. Շահէ Ամատունեաց
15. Սահակ Պալունեաց
16. Պաւղոս Գնունեաց
17. Մովսէս Զարեհաւանի
18. Դաւիթ Տմորեաց
19. Դանիէլ Անձեւացեաց
20. Թեմուր Մեհնունեայ

10. Գրիգոր Արծրունեաց եպ.
11. Մարկոս Բզնունեաց եպ.
12. Մաշտոց Խորխոռունեաց եպ.
13. Յոհան Ապահունեաց եպ.
14. Աբղիսոյ Ասորեաց Ուղղափառոյ
15. Յովնան Վանանդայ եպ.
16. Հաւակ Արշարունեաց եպ.
17. Քրիստափոր Պալունեաց եպ.
18. Յոյս Գողթան եպ.
19. Թադէոս Մեհնունեաց եպ.

Հայոց Ներսես Կաթողիկոսի մեղադրական թղթից, որն ուղղված է նեստորականության մեջ մեղադրվող եպիսկոպոսներին, երևում է, որ այդ ժողովին (554 թ.) չեն մասնակցել Ռշտունիքի Սահակ, Մոկաց Սողոմոն, Անձևացյաց Ստեփանոս, Ակնի Հոռոմանոս, Զարեհավանի Միքայել, Բզնունյաց Ասողածատուր և Ամատունյաց Խոսրով եպիսկոպոսները:

506-ին, 450 թ. ժողովի հետ համեմատած, ավելանում են, գրում է Ադոնցը, վեց նոր եպիսկոպոսություններ՝ Արշամունյաց, Գնունյաց, Պալունյաց, Զարեհավանի, Մեհնունյաց և Տմորյաց[6]: Սակայն կարծում ենք, որ սրանք պարզապես չեն մասնակցել 450 թ. եկեղեցական ժողովին: Օրինակ, Արշամունյաց թեմը ոչ թե հիմնվել է Ե դարի վերջին և Զ դարի սկզբին, այլ ավելի վաղ: Արշամունիքի Կիրակոս եպիսկոպոսի մասին հիշատակություն կա Լուսավորչի վարքի հունարեն խմբագրության մեջ[7], ըստ որի այդ թեմը հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը: 554 թ. ցանկն Ադոնցը համարում է առավել ամբողջական[8]: Բայց այդ ժողովին չեն մասնակցել նախորդ ժողովից մեզ հայտնի թեմերից Տայոց և Գնունյաց եպիսկոպոսները: Նույնը կարելի է ասել նաև 506 թ. ժողովին չմասնակցած Սյունյաց, Մարդաղի, Վանանդի և Սպահունյաց թեմերի մասին:

Մեր կարծիքով այդ ժողովներին մասնակցած բոլոր թեմերն էլ գոյություն ունեին արդեն Ե դարում, և իրենց առանձին տեղն ու դերն ունեին, հնարկե ոչ հավասարաչափ, եկեղեցական նվիրապետության մեջ: Ուշադիր նայելով այդ ցանկերին, կտեսնենք որոշ տարբերություններ, որոնք պայմանավորված են կա՛մ անվան փոփոխմամբ, կա՛մ որոշ եպիսկոպոսությունների տրոհմամբ և կամ ընդհակառակը՝ հարևան թեմերի միավորմամբ: Մանազկերտի եպիսկոպոսությունը, որի մասին տեղեկություններ կան Բուզանդի, Փարպեցու մոտ (Փարպեցու մոտ այն նշված է Մանձկերտ ձևով) հավանաբար Դ դարի վերջերից կամ Ե դարի սկզբից սկսած կոչվում է նաև Հարքի եպիսկոպոսություն, այսինքն՝ այն գավառի անունով, որտեղ գտնվում է Մանազկերտը: Տարոնի եպիսկոպոսությունն այդպես էլ կոչվել է սկզբից (Բուզանդ, Եղիշե, Փարպեցի և այլն), իսկ ավելի վաղ, ինչպես դա երևում է հունարեն Ագաթանգեղոսի տվյալներից[9], Տարոնը Տայքի, իսկ

[6] **Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 370:

[7] **G. Garitte**, Documents pour l'etude du livre d'Agathange, Vaticano, 1946, p. 102—104, § 172.

[8] **Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 368, 370:

[9] **G. Garitte**, Documents..., էջ 102—104:

ըստ Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության[10] Բզնունիքի հետ կազմել է մեկ թեմ, որը հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Հետագայում Տարոնը, Տայքը և Բզնունիքը առանձնացել և կազմել են առանձին թեմեր[11]: 506 թ. ժողովում չկա Տարոնի թեմը, հավանաբար դա Մամիկոնեից եպիսկոպոսությունն է, որովհետև արդեն հաջորդ՝ 554 թ. եկեղեցական ժողովում Տարոնը նշվում է Մամիկոնյան եպիսկոպոսության հետ միասին (Մերշապուհ Տարաունոյ և Մամիկոնէից): Այս թեմերը կա՛մ նշվում են միասին, կա՛մ միայն ուղղակի Մամիկոնեից եպիսկոպոսություն[12]:

Տուրուբերանի եպիսկոպոսը 450 թ. ժողովից հետո չկա հաջորդ ցանկերում: Ադոնցը ենթադրում է, որ դա համապատասխանում է մյուս ցանկերում նշված Խորխոռունյաց եպիսկոպոսությանը[13]: Հավանական չէ, որ Խորխոռունիների, որոնք պատկանում էին հայոց հին անվանի նախարարների թվին, եպիսկոպոսությունը կոչվեր այլ անունով, մանավանդ որ այն, ըստ Ագաթանգեղոսի[14], հիմնել է Լուսավորիչը: Հետագայում Տուրուբերանն ավելի լայն նշանակություն ստացավ և դարձավ այն տասնհինգ աշխարհներից մեկը, որի ամենանշանավոր գավառը հենց Խորխոռունիքն էր: Նրման երևույթ մենք տեսանք Տարոնի թեմի կապակցությամբ: Այն սկսեց կոչվել շատ ավելի ուշ ստեղծված, քան Խորխոռունյաց թեմը, իր ամենանշանավոր նախարարական տան՝ Մամիկոնյանների անունով: Մեր կարծիքով, Փարպեցու մոտ նշված Տուրուբերանի եպիսկոպոսությունը համապատասխանում է Արշամունյաց եպիսկոպոսությանը, իսկ Խորխոռունյաց թեմի ներկայացուցիչը կարելի է ենթադրել, որ պարզապես չի մասնակցել 450 թ. եկեղեցական ժողովին: Ինչ վերաբերում է 506 թ. ցանկում նշված Տմորյաց թեմին, ապա դա, ըստ Ադոնցի, համապատասխանում է 554 թ. «ուղղափառ ասորեաց» եպիսկոպոսությանը[15]:

Բասենի և Մարդաղի եպիսկոպոսությունները միշտ նշված են առանձին: Բայց Ադոնցը, հիմք ունենալով Ներսեսի հաջորդի՝ Հովհաննես Կաթողիկոսի թուղթը՝ ուղղված նեստորականության մեջ մեղադրվող Սունյաց եպիսկոպոսին, որտեղ Բասենը և Մարդաղին նշված են որպես մեկ թեմ (թեմակալ՝ Ներսես եպիսկոպոս)[16], որևէ ժողովին մեկի կամ մյուսի բացակայությունը բացատրում է նրանցից մեկը մյուսին ենթարկվածությամբ, ընդ որում ըստ Ադոնցի, մեկ Բասենն է ենթարկվել Մարդաղիի, մեկ Մարդաղին՝ Բասենի թեմին: Միայն Զ դարի կեսերին են այդ երկու եպիսկոպոսությունները հանդես գալիս միասին՝ ունենալով մեկ ընդհանուր եպիսկոպոս: Դրանից վաղ և հետո, օրինակ, 644 թ. Ներսես Գ Կաթողիկոսի ժամանակ, Դվինի եկեղեցական ժողովում եղած ցուցակներում նրանք նշվում են որպես առանձին թեմեր, իսկ, օրինակ, 554 թ. ժողովին Մարդաղի եպիսկոպոսի բացակայությունը կարելի է վերագրել պարզապես նրա չմասնակցելուն: 450 թ. ցանկում եղած Մարդասատանի եպիսկոպոսությունը

---

10 **Н. Марр**, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, СПБ, 1905, стр. 137—139.

11 Գիրք թղթոց, էջ 41, 73: **Փարպեցի**, էջ 100—101:

12 Գիրք թղթոց, էջ 41—42, 78, 223—224 և այլն:

13 **Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 369:

14 Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 426—427: **G. Garitte**, նշվ. աշխ., էջ 102—104:

15 **Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 370:

16 Գիրք թղթոց, էջ 78:

հետագայում, և՛ Ներսես, և՛ Հովհաննես Կաթողիկոսների ժամանակ, ինչպես երևում է «Գիրք թղթոցից», կոչվում է Մարդապետական:

Այսպիսով, Ե դարում և Զ դարի կեսերին կային քսանութ եկեղեցական թեմեր, որոնք որոշ փոփոխությունների ենթարկվեցին հետագա շրջանում: Ուխտանեսի տվյալները ստիպում են որոշ լրացումներ կատարել Հայաստանյայց Աթոռին պատկանող եպիսկոպոսությունների ցանկի մեջ:

Ստեփանոս Օրբելյանի տվյալների համաձայն, Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնել է երեսունվեց թեմ. «Այսպա կարգէ և սուրբն Գրիգոր զեկեղեցական դասս, զգահ և զպատիւ եպիսկոպոսացն. և հրամայէ բազմել ընդ ինքեան աթոռով և ոսկենկար բարձք 36 եպիսկոպոսաց՝ 18 յաջմէ և 18 յահեկէ. յաջմէ առաջինն Հարքայ եպիսկոպոսն և յահեկէ առաջինն Բասենոյն, իսկ Սիւնին յաջ կողմանն յեօթներորդ գահուն նստուցանէ»[17]: Այն, որ հին Հայաստանում կաթողիկոսի աջ ու ձախ կողմերին առաջինը բազմում էին Հարքի և Բասենի եպիսկոպոսները՝ գալիս է հնուց և դա բացատրվում է նրանով, որ նախաքրիստոնեական շրջանում հատկապես Բասենի քրմապետը կարևոր դեր է խաղացել հեթանոսական Հայաստանում: Իսկ ըստ Ագաթանգեղոսի, Բասենի առաջին թեմակալը՝ քրմորդի Եվթաղիոսը, հոգևորական ավիրապետության մեջ գրավում էր երկրորդ գահը՝ Աղբիանոսից հետո[18]: Բացի թեմակալներից, ըստ հին ավանդության (Բուզանդ, Ագաթանգեղոս և այլն) հայրապետանոցում գտնվում էին տասներկու եպիսկոպոսներ, որոնք վարում էին կաթողիկոսարանի տարբեր գործեր, և որոնք բազմում էին հայրապետի աջ ու ձախ կողմերում: Ուստի, եպիսկոպոսների բաժանումն աջակողմյանների և ձախակողմյանների, գալիս է հնուց և դա Օրբելյանի ենթադրությունը չէ, ինչպես կարծում է Ադոնցը[19], թեև պատմիչը ձախակողմյանների և աջակողմյանների է բաժանում նաև նախարարներին. «Եւ տալ (Տրդատը) ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ և պատիւ իշխանացն յաջմէ և յահեկէ»[20]:

Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած 36 թեմերի մասին Օրբելյանի վկայությունը չի հաստատվում փաստերով և անհավանական է Դ դարի սկզբներին այդքան թեմերի առկայությունը: Նույն ձևով է վարվում նաև Ուխտանեսը, ըստ որի, սակայն, Լուսավորիչը հիմնել է ոչ թե 36, այլ 30 թեմ[21], և թվարկում է բոլոր 30 թեմերը: Երկու պատմիչներն էլ օգտվել են նույն աղբյուրից՝ Կարմրաձորի վանքի վանահայր Սամվելի հաղորդած տեղեկություններից, որի մասին մատնանշում է ինքը՝ Ստ. Օրբելյանը: Իսկ թվերի տարբերությունն Ադոնցը բացատրում է նրանով, որ Օրբելյանը ունեցել է Սամվել Կարմրաձորեցու աշխատության մեկ այլ օրինակ[22]: Ուխտանեսի մոտ նշած կա բոլոր 30 եպիսկոպոսությունների ցուցակը, որից երևում է, որ այն Ե դարից ավելի վաղ շրջանի չէր կարող վերաբերվել (Դրան կանդրադառնանք քիչ հետո): Եթե Օրբելյանը բոլոր եպիսկոպոսությունների ծագումը կապում է Լուսավորչի անվան հետ, լոկ Սյունյաց թեմի հնությունը հիմնավորելու և ավելի պատկառանք հաղորդելու համար, ապա Ուխտանեսը դա անում է բոլոր եպիսկոպոսություններին հին ծագում վերա-

---

[17] **Ստեփանոս Օրբէլեան,** Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 25:

[18] Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, էջ 426—427:

[19] **Ադոնց,** նշվ. աշխ., էջ 362:

[20] **Ստ. Օրբելյան,** գլ. Է, էջ 24:

[21] **Ուխտանէս եպիսկոպոս,** Պատմութիւն Հայոց, էջ 71, 100:

[22] **Ադոնց,** նշվ. աշխ., էջ 361—362:

գրելու համար: Ինչ վերաբերում է Սյունյաց թեմին, ապա այն Ե դարից վաղ ոչ մի տեղ չի հիշատակվում, իսկ Կորյունը վկայում է, որ Սյունյաց եպիսկոպոսությունը հիմնվել է Մաշտոցի կողմից, Ե դարի սկզբներին, Սյունիքում ծավալած իր գործունեության ժամանակ: «Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն ելանէր՝ ... Եւ ժողովեալ մանկունս առի նիւթ վարդապետութեանն... մինչեւ ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ անունն կոչէր Անանիայ այր սուրբ և երեւելի, հայրաբարոյ ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ: Ապա և զերկիրն Սիւնեաց դասուք վանականաց լնոյր»[23]: Ի դեպ, հենց այդ նույն Անանիա եպիսկոպոսն է, որ առաջին անգամ հիշատակվում է Հայոց եպիսկոպոսությունների ցուցակներում՝ Ե դարում[24]:

Այժմ վերադառնանք Ուխտանեսին: Պատմիչը հանվանե թվարկում է երեսուն եպիսկոպոսությունները, որոնք իբր հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը, և վերջում, նկատի ունենալով Ագաթանգեղոսի տվյալները[25] (չորս հարյուր եպիսկոպոսների վերաբերյալ) անհամապատասխանությունը հարթելու համար ավելացնում է, որ Լուսավորիչը հաստատել է «եւս երեք հարիւր և եւթանասուն եպիսկոպոսք»: Ընդ որում այդ երեսունին նա համարում է ապոստոլական և տարբերություն դնում «երեք հարյուր յոթանասուն» ապոստոլական չունեցող եպիսկոպոսների միջև: Այդ երեսուն եպիսկոպոսություններն են.

1. եպ. Հարքայ
2. Ուտան եպ.
3. եպ. Տայոց
4. եպ. Մարդաղոյ
5. եպ. Արշամունեաց
6. եպ. Արծրունեաց
7. եպ. Սիւնեաց
8. եպ. Ռշտունեայ
9. եպ. Մոկաց
10. եպ. Ամատունեայ
11. եպ. Բասենոյ
12. եպ. Մամիկոնէից
13. եպ. Բագրեւանդայ
14. եպ. Խորխոռունեայ
15. եպ. Արշարունեայ
16. եպ. Ապահունեաց
17. եպ. Արշամունեայ
18. եպ. Գնունեաց
19. եպ. Գողթան
20. եպ. Գաւրդմանայ
21. եպ. Ակէոյ
22. եպ. Երուտակայ
23. եպ. Բաժունեաց
24. եպ. Ասորեաց
25. եպ. Անձեւացեաց
26. եպ. Պալունեաց
27. եպ. Մեհնունեաց
28. եպ. Էլոյ
29. եպ. Զարեւանի
30. եպ. Միւսաւորեաց (միւս Ասորեաց)[26]:

Ինչպես ասվել է, մինչև Ե դարի կեսերը Հարքի թեմը կոչվել է Մանազկերտի և միայն 450 թ. Արտաշատի ժողովից հետո այն անվանվել է Հարքի եպիսկոպոսություն, ինչպես Ուխտանեսի մոտ: Այս ցանկում նշված է միայն Մամիկոնյան եպիսկոպոսը, որը ներկայացնում է միաժամանակ Տարոնի թեմը: Այստեղ Տարոնի թեմի ներկայացուցչի բացակայության մասին չենք կարող խոսել, քանի որ այն, սկսած Ե դարից, կոչվում է «Տարօնի և Մա-

---

23 **Կորյուն,** Վարք Մաշտոցի, էջ 108:

24 **Եղիշե,** Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 27—28: **Փարպեցի,** Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 100—101:

25 Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, էջ 482:

26 **Ուխտանէս,** էջ 100:

միկոնէից» եպիսկոպոսություն կամ ուղղակի «Մամիկոնէից», ինչպես Ուխտանեսի ցանկում: Աղձնյաց և Կորդվաց եպիսկոպոսությունների բացակայությունը ևս վկայում է, որ այս ցուցակը Լուսավորչի ժամանակաշրջանին չի պատկանում: Երրորդ, եպիսկոպոսությունների նախորդ ցանկերի համեմատ, այստեղ ավելացել են Երուտակի, Էլոյի, մյուս Ասորյաց թեմերը:

Էլոյի (Ելոյ, Եյլոյ, Էլի) եպիսկոպոսությունը, բացի Ուխտանեսի ցանկից, առաջին անգամ հիշատակվում է Զ դարի վերջերին և Է դարի սկզբին (Հոհանիկ եպիսկոպոս)՝ Դվինի ժողովում, Մովսես Կաթողիկոսի մահից հետո նոր կաթողիկոս ընտրելու կապակցությամբ[27], որից հետո (607 թ. Աբրահամ կաթողիկոսի գումարած ժողովում[28] և այլն) միշտ հանդիպում է եպիսկոպոսությունների ցանկերում:

Այդ նույն ցանկերում, այսինքն՝ սկսած Զ դարի վերջից, նշվում է նաև մի նոր թեմակալի՝ Առնայի կամ Առանի Թադեոս եպիսկոպոսի անունը, որը, սակայն, չկա Ուխտանեսյան ցանկում: Ըստ Ադոնցի, Առանի կամ Առնայի եպիսկոպոսությունը մտնում է հարևան Էլի եպիսկոպոսության կազմի մեջ: Իսկ Երուտակի եպիսկոպոսությունը Ադոնցը տեղադրում է Պարսկահայքում, Սալմաստի Ռոստոկ գավառը՝ Հեր և Զարեհավան գավառների մոտ[29]: Ի դեպ, Երուտակն Ադոնցի մոտ Ռոտակ է և ոչ Ռոստակ: Ռոտակն այն գավառն է, որի եպիսկոպոսն էր Սահակ Զորափորեցին նախքան 677 թ., այսինքն՝ մինչև կաթողիկոսական գահ բարձրանալը: Իսկ Ռոստակը, որի մասին խոսում է Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, Սալմաստի գավառն է՝ Հեր և Զարեհավան գավառների մոտ[30]: Մեկ այլ տեղ նա գրում է Ռոտոկ, Ատրպատականի մոտ:

Եթե ընդունենք Ադոնցի ենթադրությունները, ապա Ուխտանեսի ցանկում Պարսկահայքից հիշատակված է չորս եպիսկոպոսություն՝ Զարեհավանի, Էլոյի, Առանի, Երուտակի:

Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել Առանի եպիսկոպոսության վրա, որը, ինչպես ասացինք, չկա Ուխտանեսի ցանկում: Մեր կարծիքով, դա ոչ թե Պարսկահայքի Առանի կամ Առնայի գավառի եպիսկոպոսական թեմն է և մտել է հարևան Էլոյի եպիսկոպոսության մեջ, այլ Մեծ Հայքի արևելյան Առան երկրամասն է՝ Ուտիքի Առանորտ, Առանյակ, Արցախի Մեծառանք և մի քանի այլ գավառներով հանդերձ: Կաթողիկոս Սահակ Զորափորեցին Ուտիքի Ռուտ Պարսյան, Առանորտ գավառների եպիսկոպոսն էր[31], ոչ թե Սալմաստի գավառի, որը կոչվում էր Ռոստակ: Հետևաբար, Երուտակը (Ռուտակ, Առանոոյ, Առանի) պետք է համարել Առուտակի, Առանի (ինչպես Այլին անվանված է Էլո, Էլո) եպիսկոպոսությունը: Հայոց Աղվանքի կաթողիկոսությանը ենթակա թեմերի մեջ ոչ մի անգամ չի նշվում Առանի, Ռուտակի կամ Երուտակի եպիսկոպոսության մասին, իսկ այդպիսի եպիսկոպոսություն կար Ուտիքում, ուստի մենք կարող ենք խոսել Առանի, ինչպես «Գիրք թղթոցում» է, կամ Երուտակի (Առուտակի), ինչպես Ուխտանեսի մոտ է, որպես Հայաստանյայց Աթոռին ենթակա՝ Զ դ. վերջին առաջացած եպիսկոպոսության մասին:

---

[27] Գիրք թղթոց, էջ 146—147:

[28] Նույն տեղում, էջ 149, 151:

[29] Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտուոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 290—291:

[30] Նույն տեղում, էջ 159:

[31] **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 93: **Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 754:

Նկատի ունենալով այս բոլորը, մի շարք թեմերի առաջացման ժամանակաշրջանը, մի քանիսի անվանումների փոփոխությունները և, ամենակարևորը՝ կայսերական մասի թեմերի բացակայությունը մեր կարծիքով հայ եպիսկոպոսությունների ուխտանեության ցանկը չի կարող վերաբերվել Դ դարին, առավել ևս՝ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակաշրջանին:

Ադոնցի կարծիքով, Ուխտանեսի ցանկը վերաբերում է Է դարի վերջին և Ը դարի սկզբին, ավելի կոնկրետ՝ Մանազկերտի 726 թ. եկեղեցական ժողովին մասնակցած եպիսկոպոսներին: Սակայն, հաշվի առնելով մի շարք թեմերի՝ Էլոյի, Առանի հաստատման ժամանակաշրջանը, մեր կարծիքով այն վերաբերվում է Զ դարի վերջերին և Է դարի սկզբներին: Բացի այդ, դա այն շրջանն էր, երբ Վրաց Կյուրիոն Կաթողիկոսի օրոք Վիրքի Եկեղեցին բաժանվեց Հայ Եկեղեցուց: Ուխտանեսի աշխատությունը նվիրված է հիմնականում հենց Զ դ. վերջին և Է դ. սկզբին Հայ, Վրաց և Աղվանից Եկեղեցիների փոխհարաբերություններին, դավանաբանական պատմությանը: Այդ ցանկում ներկայացված է Հայաստանյայց Առաքելական Աթոռին ենթակա եպիսկոպոսների այդ շրջանի, կարելի է ասել, լրիվ ցուցակը, որտեղ նշված է անգամ «Միւս Ասորեայ» թեմը: Սա գտնվել է Հյուսիսային Միջագետքում կամ Ադիաբենում, որտեղ հոծ հայ բնակչության առկայության պայմաններում ենթարկվել է Հայ Եկեղեցուն: Հայ Եկեղեցու թեմերի նման ընդգրկուն ցանկի, Միջագետքից մինչև Ռտիք, այլևս չենք հանդիպի ոչ մի ժողովի արձանագրությունում, ոչ մի պատմիչի մոտ: Դա արվել է՝ շեշտելու Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու մեծությունը, նրա տեղն ու դերը արևելյան Եկեղեցիների մեջ:

Ինչպես գիտենք, 591 թ. Հայաստանը երկրորդ անգամ է բաժանվում Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև: Ըստ այդ նոր բաժանման, Բյուզանդիային են անցնում Տուրուբերանը և Այրարատյան նահանգի մեծ մասը: Այսպիսով, մարզպանական Հայաստանի կազմում մնացին Այրարատ աշխարհի մի փոքր մասը, Վասպուրականը և Մոկքը: Թվում է, թե այս բաժանումը նոր փոփոխություններ պետք է առաջացներ նաև Եկեղեցու նվիրապետական դասակարգման մեջ: Բյուզանդիային անցած շրջաններում գտնվող եկեղեցական թեմերը չպետք է ենթարկվեին Հայաստանյայց Աթոռին: Սակայն, ամեն ինչից երևում է (պատմիչների տեղեկություններից, եկեղեցական ժողովների արձանագրություններից, «Գիրք թղթոցում» պահպանված Զ դարի վերջի և Է դարի սկզբի եպիսկոպոսությունների ցանկերից)[32], որ այդ բաժանումը ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել Հայ Եկեղեցու կառուցվածքի մեջ, և 591 թ. բաժանումից հետո Բյուզանդիային անցած շրջանների թեմերը շարունակել են պատկանել Հայաստանյայց Աթոռին, այնպես, ինչպես 571 թ. մարզպանական Հայաստանից անջատված և Ատրպատականին միացած Սյունիքը, որը շարունակում էր մնալ Հայաստանյայց Աթոռին պատկանող թեմ:

Վերջում կցանկանայինք կանգ առնել մի հարցի վրա ևս:

«Արևելյան ժամանակագրությունը» վկայում է, որ ըստ 410 թ. Մար Իսահակ Կաթողիկոսի գումարած ժողովում Տիզբոնի կամ Արևելքի կաթողիկոսությունը բաժանվում է 6 թեմերի[33]: Այստեղ մեզ հետաքրքրում է երրորդ՝ Մծբինի թեմը կամ մետրոպոլիտությունը, որի մեջ էր մտնում, ի թիվս

---

[32] Գիրք թղթոց, էջ 146—147, 149, 151 և այլն:

[33] **Հ. Մելքոնյան,** Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 219:

այլոց, նաև Բեյթ-Մոկայի եպիսկոպոսությունը: Սա, անկասկած, մեզ հայտնի հայոց Մոկաց եպիսկոպոսությունն է: Իսկ ինչո՞ւ է նա նշվում միաժամանակ որպես նեստորական Աթոռին պատկանող թեմ:

Քրիստոնեության առաջին շրջանում յուրաքանչյուր վիճակում կար մեկ եպիսկոպոս, և ամեն հավատացյալ քրիստոնյա պետք է հնազանդվեր տեղական եպիսկոպոսին: Բա.ց այդ կանոնը հետագայում խախտվեց, երբ բարդացավ Եկեղեցու հիերարխիական կառուցվածքը, և մասնավոր Եկեղեցիներ և իրարից բաժանվեցին: Յուրաքանչյուր Եկեղեցի պարտավորվեց հոգ տանել իր սահմաններից դուրս գտնվող իր հավատակիցների համար եկեղեցական պաշտոններ, քահանաներ և եպիսկոպոսներ հատկացնել: Եվ այսպես, միևնույն թեմի մեջ ոչ միայն քահանայություններ, այլև տարբեր եպիսկոպոսական Աթոռներ կային: Շատ հավանական է Մոկսում հեստորական ասորի ստվար բնակչության գոյությունը, որը պայմանավորված էր պարսկական քաղաքականությամբ՝ Մեծ Հայքից անջատված և նրան սահմանակից շրջաններում ի հակակշիռ հայկական տարրի՝ ասորիների բնակեցմամբ: Այստեղից էլ ասորիները հավանաբար անցել են հարևան Մոկաց աշխարհ և ստեղծել Բեյթ Մոկացի իրենց նեստորական եպիսկոպոսությունը:

Մեր կարծիքով, հակառակ երևույթի ենք հանդիպում 387 թ. բաժանումից հետո Մեծ Հայքից անջատված Կորդուքի, Ծավդեքի, հատկապես Մահկերտուն գավառների՝ ասորական աղբյուրներում նշված իբր նեստորական եպիսկոպոսությունների հարցում:

410 թ. Իսահակ Կաթողիկոսի գումարած ժողովում ստեղծված Տիզբոնի կաթողիկոսությանը ենթակա Մծբինի թեմի մեջ մտնում էին նաև Կուրդուի, Բեյթ-Զաբդեյի եպիսկոպոսությունները, իսկ հինգերորդ՝ Արբելայի կամ Հեյդարաբի թեմին էին պատկանում Բեյթ-Նոհադրայի, Բեյթ-Բագաշի, Բեյթ-Դասենի, Բեյթ-Մահկարտի, Ռամոնինի, Դաբարինոսի եպիսկոպոսությունները[34]: Այդ երկրամասերը՝ Դասենը, «Բեյթ-Նոհադրան» (հայոց Նիհորականը), Մահկերտունը, Ծավդեքը 387 թ. անջատվել էր Հայաստանից և կցվել Պարսկաստանին ենթակա Ադիաբենի կամ Հեյդարաբի նահանգին, և բերված ասորի գերիներից շատերին տեղավորում էին հայկական այդ գավառներում: Սասանյանները հայկական այդ երկրամասերը Հայաստանից քաղաքականապես անջատելուց հետո, ամեն կերպ աշխատել են բնակչության կապը կտրել Հայաստանից: Այդ նպատակով էլ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծել՝ քաջալերելով նեստորական Եկեղեցու գործիչների գործունեությունը: Այս նպատակին հասնելու համար փորձում էին ասորի քրիստոնյաներին հակադրել հայերին՝ օգտագործելով նրանց դավանաբանական հակասությունները[35]:

Այդ գավառներից ոչ բոլորում հաջողվեց ամրապնդել ասորական տարր, և նեստորական հավատի հետևորդները չկարողացան հիմնել իրենց համար նեստորական Աթոռներ հատկապես Կորդուքում, Զավդեքում (Ծավդեք) և Մահկերտուն գավառում: Այդ երեք թեմերի եպիսկոպոսները հայտնի չեն մեզ և ընդհանրապես ոչ մի տեղ չեն նշվում: Մելքոնյանը գրում է, որ հատկապես Մահկերտունը միշտ էլ դուրս է մնացել Տիզբոնի կաթողիկոսության ազդեցության ոլորտներից: Այդ երեք գավառներում

---

[34] Նույն տեղում, էջ 220:

[35] Նույն տեղում, էջ 248:

կա՛մ չեն եղել նեստորական եկեղեցիներ, կա՛մ եղել են աննշան[36]: 410 թ. ժողովից հետո, Մահիկերտան եպիսկոպոսը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում, և ոչ մի ժողովի մասնակից չի եղել, մի հանգամանք, գրում է Մելքոնյանը, որ խոսում է այն մասին, որ 410 թ. ստեղծված նեստորական եպիսկոպոսական Աթոռն այստեղ ձևական է եղել և իրականում գոյություն չի ունեցել[37]: Մեր կարծիքով, Ուխտանեսի ցանկում նշված «Միւս Ասորեաց» եպիսկոպոսության տակ, հավանաբար, նկատի է առնված Տիգբոնի կաթողիկոսությանը պատկանող Մծբինի և Արբելայի թեմերին ենթակա այս եպիսկոպոսությունները, որոնք ստեղծվել էին Մեծ Հայքից բաժանված հայկական երկրամասերում, սակայն իրականում չէին պատկանում Տիգբոնի Աթոռին: Ահա Ուխտանես պատմիչն էլ, ըստ մեզ, նկատի ունի Ասորիքի այս նահանգների վերոհիշյալ հայկական գավառները, որոնք «Միւս Ասորեաց» եպիսկոպոսության ընդգրկուն անվամբ ենթարկվել են Հայաստանյայց Առաքելական Աթոռին:

Ուխտանեսի եկեղեցական թեմերի ցանկում չկան նախորդ ցանկերից մեզ հայտնի միայն Մարդպետական և Սեպհական եպիսկոպոսությունները: Ըստ Ադոնցի, դրանք համանիշ են, կազմում են մեկ թեմ: Տարբեր ցանկերում ներկայացված է կա՛մ Մարդպետական, կա՛մ Սեպհական եպիսկոպոսությունը, բայց ոչ երկուսը միասին՝ որպես առանձին թեմեր: Եթե ընդունենք դա, ապա արդեն Զ դարի վերջերին գոյություն ունեին Հայ Եկեղեցուն ենթակա երեսուներկու (Այրարատյան թեմի հետ միասին) եպիսկոպոսություններ:

ԱՐՏԱՇԵՍ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

---

[36] Նույն տեղում, էջ 252:
[37] Նույն տեղում, էջ 258: